

MANUALNÍK A JEHO PŘEDLOHA

Vznik Manualníku spadá do doby, kdy Komenský musil po porážce druhého stavovského protihabsburského povstání opustit Fulnek (od roku 1618 místo svého úspěšného školního a církevního působení i šťastného rodinného života) a skrývat se na několika místech. Doby jeho odchodu z Fulneku přesně neznáme, ale stalo se tak buď koncem roku 1621, nebo počátkem roku 1622. Lze to usoudit ze dvou termínů: z 28. října 1621, kdy byl vydán mandát o vypovězení bratrských duchovních, a z 6. ledna 1622, kdy Bethlen Gábor uzavřel v Mikulově s císařem Ferdinandem II. příměří, což moravskému místodržícímu kardinálovi Františku z Ditrichštejna dávalo možnost Mjnový mandát konečně realizovat. Komenský vyhledal útočiště nejdříve v některém severomoravském místě u svých dobrých přátel, odkud mohl udržovat styky se svou rodinou. Po nedlouhém čase přesídlila manželka Komenského Magdalena se dvěma dětmi z Fulneku do Přerova, neboť zde žila její rodina Vizovských. Buď spolu s nimi, nebo někde jinde v Přerově se po určitou dobu ukrýval také Komenský. Když pro něho přestal být Přerov bezpečným, pobýval na několika jiných místech, pravděpodobně i na západní Moravě. Ta byla pro Komenského jistě bezpečnější nežli Morava severní a střední a navíc v Třebíči žili příbuzní jeho manželky. Při nutnosti střídat často místa pobytu je možné, i když dosud nepotvrzené, že se Komenský nějakou dobu ukrýval i v Kralicích nad Oslavou, kde už sice předtím zničila císařská soldateska bratrskou tiskárnu na místní tvrzi, ale kde pro ukrývání pronásledovaných bratrských duchovních byly předpoklady v usídlení bratrských rodin a v ochraně poskytované Žerotíny i v odlehlosti místa od hlavních komunikací.

Ve všech svých utajených bydlíštích dostal Komenský jistě k dispozici bibli, pokud nenosil s sebou vlastní exemplář, a ta mu byla pramenem k Manualníku. Bible i její adaptace v Manualníku mu jistě přinášely posilu v pohromách národních, církevních i osobních, k nimž patřila i smrt, které za jaře 1622 podlehla za morové epidemie v Přerově jeho manželka s oběma dětmi i se svým otcem. Odraz těchto pohrom nacházíme v tzv. útěšných spisech Komenského, tj. v prvních dvou dílech Truchlivého, v Labyrintu světa a Lusthauzu srdce, v Presu božím a O sírobě. Ze známých míst Komenského ukrývání byl relativně nejklidnější Brandýs nad Orlicí, kde pod ochranou Karla staršího z Žerotína mohl

Komenský vedle Labyrintu dokončit snad i Manualník, došlý do našich dnů v nepochybném autografu.¹ Ten se později stal předlohou tisku vydaného r. 1658 v Amsterdamu Gabrielem a Roy.²

V Manualníku lze najít přesvědčivé důkazy Komenského využívání kralického biblického textu jak šestidílného, tak jednodílného, přičemž ze dvou jednodílek byla z optických i jiných důvodů upřednostněna kniha z r. 1613. (Mezi verzemi šestidílků a jednodílek byly minimální rozdíly.) To už bylo prokázáno Jindřichem Hrozným,³ který také přinesl určité postřehy k metodě Komenského práce s prameny. V předmluvě i v poznámkovém aparátu své edice z r. 1926 si všímá také vztahu tištěného Manualníku z r. 1658 k jeho verzi rukopisné z roku 1623 a stručně se zabývá i vztahem Manualníku k textu Kralické bible, přičemž textové difference sleduje pod čarou jen zřídka a nesoustavně. Patrně to nepatřilo ani k záměrům jeho edice a je vůbec otázka, zda soustavně textologické sledování Manualníku a Bible kralické si vytkne za úkol nová kritická edice v rámci vydávaného souboru J. A. Comenii Opera omnia. Komenský totiž měl zřejmě před sebou více pramenů než pouze kralickou šestidílkou a jednodílkou (z nich především jednodílkou z r. 1613), přihlížel mj. i k biblí Melantrichově a k textu latinskému. Základní význam tu má otázka vztahu Komenského k biblickému textu a zcela konkrétně otázka jeho názoru na redukci biblického textu.

O redukci totiž šlo především, neboť Manualník vznikl v situaci, kdy se nepomýšlelo v bratrském prostředí na nové vydání celé bible. Problém vystoupil před Komenským opakovaně, a to výrazně už ve vlasti v neklidných letech po porážce nekatolických stavů na Bílé hoře a znovu několikrát v exilu, zvláště naléhavě po vestfálském míru, kdy českým protestantům rozptýleným po Evropě zhasla poslední jiskřička naděje na návrat do vlasti. Komenský se tehdy rozhoduje, jak dokazují různé svědectví, mezi nimi i jeho osobní v listu Petru Montanovi z r. 1661, vydat praktickou příručku obsahující „jádro celé biblí svaté“.⁴ Takovému ne snadnému rozhodnutí předcházelo mnoho mučivých úvah, vtírajících se Komenskému už po tři desetiletí. Komenský se musil vypořádat s názorem, že text bible je ve svém celku i v jednotlivostech něčím posvátným a nedotknutelným. Sám o tom píše v Předmluvě k čtenáři: „K čemuž ruky přičiniv, začal jsem nejednou v srdci svém rozpakování cítiti, nebylo-li by to všetečností po Duchu svatém předělávati chtíti; poněvadž jistě jest, že on v Písmě svém ani nepřemluvil, ani ne nedomluvil, ale co chtěl, aby lidé věděli, to jim vyjevil. Až i ta na konci biblí stojící pohružka, že ujme-li kdo co z knihy té, Bůh jemu odejme díl jeho z knihy života [Zjev. 22, 19], na mysl šla. Což však bedlivě rozzímaje nalezl jsem, že se k věci této nevztahuje; aniž všetečností může slouti to, což k zřejmému prospěchu pobožností patří.“⁵

¹ Knihovna Národního muzea v Praze, sign. V H 50.

² *Manualník aneb jádro celé biblí svaté*. — *Knihopis českých a slovenských tisků* II, č. 4.238; zde je uvedeno 35 dochovaných exemplářů, mezi nimi i exemplář ústřední knihovny filozofické fakulty MU v Brně, sign. AN 15.142, na který budu odkazovat.

³ V předmluvě k jeho edici Manualníku ve VSJAK 18, Brno 1926.

⁴ DJAK 1, Praha 1969, s. 24.

⁵ *Man.*, s. 17–18.

Komenský ve své předmluvě poukazuje na různá kompendia sloužící filozofům, lékařům a právníkům, aby zdůraznil podobnou potřebu nějaké „summy“ z bible a její praktický význam pro prosté křesťany, začínající teology a jiné uživatele, kteří z různých důvodů celou bibli nečtou. Z jeho konkrétních odkazů na výtahy z bible jsou z českého hlediska pozoruhodné dva. Prvním z nich je Pravidlo víry, jehož žádný výtisk se nám nedochoval, přesto aspoň představu o jeho obsahu máme ze tří pozdějších exulantských tisků, vydaných v Laubně 1731 a v Berlíně 1748 a 1770.⁶ Druhým je Česká zlatá biblí, jak Komenský zkráceně cituje titul knihy Biblí zlatá Starého a Nového zákona . . . , jež vyšla v Praze r. 1543 jako překlad Václava Hájka z Libočan spisu Biblia aurea Veteris ac Novi testamenti (tiskem 1495). Jeho autorem byl pravověrný katolický teolog, augustinián Antonius de Rampegollis, kolem r. 1390 profesor církevního práva v Janově a kazatel v Padově, Bologni a Neapoli, který se na koncilu kostnickém projevil jako tvrdý odpůrce M. Jana Husa. To asi Komenský nevěděl; chtěl především podepřít svou argumentaci pro opodstatnění výtahů z bible, ostatně citovanou knihou se neřídil, neboť v Manualníku zachovává posloupnost biblických knih, kdežto A. de Rampegollis z nich vybírá citáty do kapitol s mravoučnou tematikou (O zdrženlivosti, O brání daruov, O lenivosti atd.).

Ve své předmluvě Komenský naznačuje svůj způsob redukce biblického textu, což by mohlo svádět k domněnku, že Komenský pouze zestručňuje obšírně podané pasáže, „jako jsou u Mojžíše obětí a ceremonií rozličných vypisování; a v historických knihách vyčítání jmen krajin, měst, rodů, osob etc.“⁷ Avšak práci Komenského s biblickou předlohou nelze omezit jen na redukci textu. Komenský se především snaží stručně vyjádřit heslovitou charakteristiku kapitoly, přičemž její teze neoznačuje číslem verše, jak to činili králíčtí. (Jejich charakteristiky, tzv. sumičky, jsou ovšem také přidáné a poskytují velmi dobrou orientaci v kapitole, jistě lepší, než měly bible předcházející.) Dále Komenský z textu vypouští to, co vyplývá z předchozích výkladů a v kontextu se jeví jako samozřejmé. Vypouštění biblického textu vyznačuje Komenský sám, i když nedůsledně, buď zkratkou „etc.“, nebo graficky pomlčkou, někdy také stručnou charakteristikou vypouštěné pasáže v závorce. Kromě častého vynechávání těch informací, které byly uvedeny už dříve, je někdy vynecháváno to, co se čtenář dozví v dalším textu, přičemž však nebývá na příslušné místo odkazováno důsledně. Tak např. vypouští se bez odkazu v 35. kapitole Geneze pasáž o 12 synech Jákobových, o nichž se však pojednává od kapitoly 42.

Tyto poznatky platí do značné míry obecně. Je třeba zdůraznit, že míra zestručnění biblického textu v Manualníku je závislá na obsahu a významové intenzitě příslušné kapitoly, pasáže nebo verše. Z tohoto hlediska najdeme v *Pentateuchu* celou škálu možností — od téměř doslovného převzetí textu až po úplné vynechání celé kapitoly. Skoro v úplnosti jsou přejímány kapitoly dějově bohaté a kapitoly s normativní funkcí. Proto je v poměrně velkém rozsahu převzat text celé Geneze, ale

⁶ Předmluva Jindřicha Hrozného k cit. edici, s. IX.

⁷ *Man.*, s. 18.

už v poněkud menší míře text Exodu, v němž jsou vynechány různé popisy a v němž je velmi zredukováno (s odkazy na předchozí nebo následující pasáže) posledních pět kapitol. Na rozdíl od prvních dvou knih Mojžíšových je značně zestručněn text Leviticu — v nemálo případech na pouhou charakteristiku obsahu nebo dokonce jen na záhlavní heslo. Poté následující text Numeri je přejímán s menší mírou redukce, jsou zde však vynechány různé výčty (v kap. 1, 28 a 31; v 26. kapitole jsou difference mezi Manualníkem a Biblií kralickou tak velké, že to poukazuje buď k jinému prameni, nebo k formulační samostatnosti Komenského). Určité, v porovnání s Leviticem nevelké redukce textu Deuteronomia jsou odůvodnitelné faktem, že se v biblickém textu opakuje leccos z dřívě uvedeného.

Normativní funkci měla např. část 20. kapitoly Exodu, obsahující Desatero (proto zde nacházíme téměř doslovné převzetí po verš 17 včetně, kdežto od verše 18 už Komenský text krátí). Avšak Komenský rozlišuje mezi normativními pasážemi podle jejich sociální důležitosti pro jeho dobu, např. zestručňuje různá „práva soudná“, pokud mají jen historický smysl a pokud byla překryta a fakticky nahrazena soudobými světskými právními normami (např. v 21. a 22. kapitole Exodu). V tom se projevuje zralé humánní myšlení a cítění Komenského a jeho jemný smysl pro potřeby soudobé společnosti.

Větší či menší měrou jsou zestručněny kapitoly dějově chudé nebo kapitoly jen popisné, jako Exodus 36, 38 až 40, Numeri 18 aj. Některé kapitoly jsou prezentovány formou stručného výtahu či charakteristiky, což je časté zejména v třetí knize Mojžíšově, srov. např. její poslední (27.) kapitolu: místo 34 veršů Bible kralické se v Manualníku nachází jednáctifádkový výtah. Konečně z některých kapitol Bible kralické zůstalo v Manualníku pouze heslovité záhlaví (opatřené případně i odkazy na jiná místa motivicky shodná), jako Gen. 36, Exod. 37, Lev. 7,8, Numeri 19, 28, 29, 33 a 34. Někdy je tato sumička v Manualníku obšírnější než v Biblií kralické, jistě i proto, že text kapitoly byl zcela vypuštěn (např. Num. 28 a 29).

Na některých místech vzniká v důsledku slovní nebo větné redukce určitá významová neúplnost Manualníku, srov. např. Exod. 32, 14 v Kral. biblí: I lítoval Hospodin zlého, kteréž řekl, že učiní lidu svému // v Manualníku: I lítoval Hospodin zlého (Melantrichova bible má zde výstižnější znění než Kralická: I ukrocen jest Pán, že neučinil zlého, kteréž by mluvil proti lidu svému). Někdy se zdá, že redukce způsobuje ztrátu určitých estetických kvalit, např. figur založených na opakování, jako v Kral. b.: propustí vás odsud, propustí docela // v Manual.: propustí vás. Avšak i při dominantním zaměřením na věcnou stránku textu a v souvislosti s tím na jeho vhodnou redukci neztrácel Komenský ze zřetele stránku uměleckou. Proto přejímá místa esteticky hodnotná, zvláště jsou-li zároveň obsahově závažná a ideově závazná (např. Deut. 6, 10—12).

Naše poznámky o vztahu Komenského ke *Knihám Zákona*⁸ vedou k závěru, že v přístupu k biblické, především jistě kralické předloze rea-

---

⁸ Podrobněji viz Milan Kopecký, *První kralický tisk a Manualník J. A. Komenského. Z kralické tvrže X*, Brno 1979, s. 23—34.

lizoval Komenský v Manualníku čtyři možnosti: 1. Doslovné přebírání biblického textu, 2. jeho zestručňování, 3. charakteristiku obsahu určitého celku (nejčastěji kapitoly), 4. formulaci záhlavního hesla. Příkladný je pro Komenského rozvážný vztah ke Kralické biblí. To platí i pro jeho nečetné předavky, obsahující povětšinou bližší vysvětlení textu se zkratkou „NB“. (tj. nota bene), např. za 9. kapitolou Levitica: „NB. Ten pak oheň z nebe daný byl ten ustavičný oheň, kterýž na oltáři chovali (o němž výš, 6, 12), a trval až do vystavení i zkažení chrámu.“ V takových případech Komenský většinou použil podrobného poznámkového aparátu šestidíly.

Při práci s předlohou rozpoznával Komenský bystře různé stupně důležitosti textu a z tohoto aspektu jej zestručňoval a upravoval. Své racionální myšlení a z hlediska své doby i odvahu osvědčil při redukování a vypouštění pověrečných pasáží. Tak je tomu např. v 11. kapitole Levitica, pojednávající o živočišných „čistých“ a „nečistých“, nebo v 13. až 15. kapitole Levitica, pojednávajících o malomocenství a o „nečistotě mužské i ženské“. Stejně motivovaná redukce se projevila i v 17. kapitole Levitica (o modlářských obětech „dáblům aneb satyrům“), z níž — kromě jiných pramenů — inkvizice v době Komenského (ale i předtím a potom) vyvozovala regule četných čarodějnických procesů na různých místech Evropy.

Čtyři metodické postupy Komenského práce s textem, které jsme vytkli v souvislosti s Knihami Zákona (zařazenými do 1. dílu Bible kralické), platí také pro starozákonní Knihy historické (2. díl Bible kralické) a Knihy básnické i naučné (3. díl šestidíly). Základní metodou zůstává redukce textu. K ní uvedu některé poznámky vztahující se nejdříve ke *Knihám historickým*.

Ze 24 kapitol Knihy Jozue je do Manualníku převzato v redukované podobě 21. V 12. kapitole je místo 24 veršů Bible kralické, vypočítávajících 31 králů poražených syny izraelskými, pouze informativní záhlavní heslo, v 16. kapitole nahrazuje záhlavní formulace „Díl pokolení Efraimova etc.“ celou desetiveršovou kapitolu a podobně jen záhlavní heslo má dokonce 51veršová 19. kapitola. — V Knize Judicum překvapuje velké zkrácení 5. kapitoly, obsahující poetickou píseň Debory a Baráka, přesto Komenský zachovává aspoň některé verše zvláště esteticky působivé (20—22, 31). — V Knihách Ruth je text krácen poměrně málo, pravděpodobně zásluhou své poutavé dějovosti, což platí i pro následující I. knihu Samuelovu. — Také v II. knize Samuelově jsou zachovány ve více či méně zestručněné podobě všechny kapitoly s výjimkou 22., v níž se odkazuje na žalm 18., vyjadřující v Biblí kralické děkovnou píseň Davidovu, obsahově sice stejnou, ale formulačně rozdílnou, kterou pak Komenský na příslušném místě Manualníku⁹ ve značně zredukované podobě přebírá.

Za posledním (25.) veršem závěrečné (24.) kapitoly II. knihy Samuelovy nacházíme zaznamenání hodný jev, který je protichůdný domínující redukci, totiž rozšíření textu. Za oním posledním veršem totiž následuje pět citací z 1. knihy Paralipomenon. Důvod pro tuto dilataci nebyl vnější, třeba typografický, aby se totiž zaplnila neúplná stránka, nýbrž obsahový, totiž přidat s příslušným odkazem k určitému místu to

⁹ Man., s. 298—299.

z těch dalších celků, co má s ním nějakou obsahovou souvislost. Konkrétně zde jde o knihy Paralipomenon, které jsou po obou v podstatě uzuálně krácených Knihách královských (I. a II., tj. vůbec III. a IV.) zcela v Manualníku vynechány a nahrazeny charakteristikou: „V těch dvou knihách vyčítají se rodové patriarchů před potopou i potom, zvláště pokolení izraelských; též repetuje se historia králů júdských (plněji však mnohé věci než v Knihách královských se kladou) od Davida až do Sedechiáše. Poněvadž pak co k doplnění Knih královských přináleželo, již odtud vybráno a na svých místech v takových klamřích // položeno jest, opětovati není potřebí. První má kapitol 29. Druhá 36.“¹⁰ Zmínky zaslouží, že stejný vztah Komenského ke knihám Paralipomenon (tj. jejich vynechání a interpolování některých jejich pasáží do Knih královských) najdeme i v jeho spise Janua sive Introductorium in Biblia sacra (Norimberk 1658), který je latinskou analogií (určenou mládeži) Manualníku, přesněji jeho starozákonní části (kdežto obdobou části novozákonní je spis Novi Testamenti epitome, vyšlý také v Norimberku 1658). Vypuštění poměrně hodně rozsáhlých knih Paralipomenon (ve 3. díle Bible kralické zabírají 204 stran) přispělo podstatně k celkové redukci biblického textu v Manualníku.¹¹

Po citované charakteristice následují v Manualníku ještě tři historické knihy — Ezdráš, Nehemiáš a Ester, v nichž převažuje obvyklé zestručňování, místy značné. Dvě z 13 kapitol Nehemiáše, tj. 3. a 7., mají místo textu jen záhlavní obsahové heslo, jistě odůvodněně, neboť charakter obou kapitol je převážně enumerační.

Oddíl starozákonních *Knih básnických i naučných* začíná Jobem, v němž kromě už zmíněných způsobů zkracování nacházíme spojování dvou i více kapitol, a to 4. a 5., 6. a 7., 9. a 10., 12. až 14., 16. a 17., 23. a 24., 26. až 31., 32. až 37., 38. a 39., 40. a 41. Graficky je toto spojení kapitol ve starém tisku dobře vyřešeno vydělením jednotlivých kapitol do samostatných odstavců se zvláštním číslováním veršů. Redukcí Komenského nebyl porušen dějový a didaktický charakter Knihy Job. — V následující Knize Žalmů je zřejmé úsilí Komenského zachovat i při nezbytném zestručňování textu jeho umělecké kvality. Ze 150 žalmů chybí text pouze u dvou: u žalmu 53 je záhlavní poznámka „O témž jak žalm 14“, shodná se sumičkou kralických, kteří však pod ní otiskli sedm veršů, textově i číslováním poněkud se lišících od 14. žalmu, a u žalmu 70 má pak Manualník heslo „Jest částka žalmu 40 od v. 14 do konce“, shodná s marginálií v Kralické biblí, kde se však nachází šest veršů, mírně odlišných od 14. až 18. verše 40. žalmu. K žalmu 116 připojil formálně Komenský kratičký žalm 117, jehož dva verše převzal doslovně. I některé jiné žalmy jsou přejímány z 3. dílu kralické šestidílký nebo z jednodílký z r. 1613 jen s drobnými úpravami,¹² např. zcela — až na zkrácení ve

¹⁰ Ibid. s. 255.

¹¹ I přesto je Manualník jako celek knihou rozsáhlou: má 24+912 stran dvanáctkové formátu s drobným písmem; vlastnímu textu předchází úvodní pasáže samostatně paginované (3–24), po tomto textu (1–896) následují ještě závěrečné pasáže (897–912).

¹² Jak ukazuje nesoustavně Jindřich Hrozný v předmluvě ke své edici nebo v poznámkách pod textem.

verši 5, které se přímo nabízelo — je převzat poslední (150.) žalm. Ani zde nebyl takový rozsah diktován ohledy typografickými [tj. že by Komenský text ponechal, aby „vyšel“ na zbytek stránky], ale spíše tendencí Komenského k zachování rámce, tj. k převzetí začátku a konce určitého celku předlohy (srov. např. také v Ecclesiastes nebo v Písni Šalomounově). Komenskému, který žalmy často citoval a dokonce část z nich (po neúplný žalm 64) časoměrně parafrázoval,¹³ musila dát redukce žal-táře velkou námahu a duševní vypětí. — Na rozdíl od toho se krácení textu přímo vnucovalo v Knize přísloví, neboť zde mohl Komenský bez ohledu na děj vybírat, což u přísloví činí z mravoučných a světonázorových stanovisek. Kapitoly 10 až 29 spojil pod společným titulem Příklad Šalomounova. Na knihu přísloví nelze tedy vztáhnout vlastní slova Komenského z Epistuly ad Montanum, že gnómičké výroky jsou v Manualníku obsaženy v plném znění.¹⁴

Po knize Ecclesiastes, průměrně krácené, je v Manualníku otištěna Píseň Šalomounova. Srovnání jejího textu s vynikajícím textem kralickým vede k závěru, že v osmi kapitolách postupuje Komenský metodou kombinace zachovávání souvislých pasáží s vypouštěním pasáží jiných. Tak v 1. kapitole vynechává ze 17 veršů verš 5. až 17., ve 2. kapitole verš 5. až 9., 14.—15. a 17., ve 3. kapitole verše 1. až 5., 7. až 10., ve 4. kapitole verše 1. až 5., 9.—10. a 14., v 5. kapitole je kromě prvních dvou veršů vynecháno všechno (tj. v. 3. až 17.), v 6. kapitole jsou vynechány verše 4. až 8. a 10. až 12., ze 7. kapitoly je v Manualníku zachován pouze 6. verš a neúplný verš 7. (tedy ze 13 veršů jsou všechny ostatní vypuštěny) a konečně v 8. kapitole jsou vynechány verše 3. až 5. a 8. až 12. Posledními dvěma verši (13. a 14.), zcela převzatými, končí skladba v Manualníku a jimi je také ukončen třetí díl kralické šestidílký. Komenský, který měl jemné cítění estetické, jež projevil kromě mnoha svých spisů uměleckých také velmi zdařilou parafrází Písně písní v amsterodamském Kancionálu z r. 1659,¹⁵ vzdával se uvedených pasáží jistě nerad, zčásti patrně pod moralistickým tlakem tam, kde dominovalo tělesné nad duchovním. Avšak ani to, ani omezující zřetel k rozsahu knihy nezabránilo Komenskému vyjádřit stručně meritum, které on a jeho církve vkládali do Šalomounovy písně, totiž pod podoběstvím Šalomouna a dcery faraónovy vylíčit tajemství snoubení Krista s církví.

Poté v Manualníku čteme *Knihu proroků*, jejichž text vznikl Komenského úpravou 4. dílu Bible kralické, event. v podstatě stejného textu jednodílek. Kralické verze začínají uvedením do problematiky s názvem Ke všechném upřímným a pobožným čtenářům, v němž se populárně, ale v duchu tehdejší špičkové exegeze vysvětluje původ prorockých knih, jejich posloupnost a funkce někdejší i soudobá. Z literárního hlediska je důležité jednak připomenutí častého obrazného vyjadřování proroků a z toho plynoucí nutnosti dešifrovat čtenářům alegorické příběhy a termíny ve smyslu Kristova života a učení, jednak vysvětlení příčin nového překladu knih do češtiny. Úvod ke 4. dílu KB tvoří fakticky pokračování

¹³ Viz edici Milana Kopeckého a Antonína Škarky v DJAK 4, Praha 1963, s. 213—290; též zde kapitolu Komenského umění parafráze.

¹⁴ „... dicta verò sententiosa plenè continentur.“ Viz DJAK 1, Praha 1969, s. 24.

¹⁵ Jan Amos Komenský, *Duchovní písně*, Praha 1952, s. 89—104.

druhé předmluvy k 1. dílu a její jakousi aplikaci na prorocké knihy, ostatně na tuto instruktivní předmluvu se v závěru úvodu ke 4. dílu odkazuje. Pokud jde o Manualník, nepřevzal do něho Komenský nic z tohoto úvodu, takže po Písni Šalomounově (kterou končil 3. díl KB) následuje hned Prorok Izaiáš (s. 386—438).

Sedesátí šesti kapitolám Izaiášova proroctví předchází v Manualníku jeho rozdělení na čtyři stručně charakterizované celky. To se neshoduje s úvodem k Izaiášovi ve 4. dílu KB, Komenský tedy vytvořil jiné kompoziční schéma, event. je odněkud převzal. Jinak jeho text přináší zredukováný text kralický s některými vypustkami, zejména v závěru kapitol (5., 7., 10., 11. atd.). Menší míru redukce nacházíme v 26. kapitole, patrně proto, že podává vysoce poetickou Píseň lidu božího, v 32. a 42. kapitole, protože obsahují proroctví o Kristu, v 33. kapitole, protože vypráví o zahánání Asyřanů a těší věrné, v 53. kapitole, protože je předobrazem Kristova utrpení, v 62. kapitole, protože prorokuje slávu církve a boží ochranu nad ní, apod. Komenský zcela vypouští dvě rozsáhlé kapitoly, 36. a 37., charakterizuje je pouze tzv. sumičkami; lze to vysvětlit historickým obsahem kapitol. Vypuštění 39. kapitoly lze odůvodnit tematickou shodou s 20. kapitolou 4. Knih královských, v. 12n., na něž Komenský odkazuje a které už předtím (s. 250) do Manualníku zařadil.

Ani úvodní rozdělení 52 kapitol Jeremiášova proroctví nepřevzal Komenský z KB, která v úvodní pasáži zdůrazňuje dvojí způsob podání tohoto proroctví — prorocké a historické. Text jednotlivých kapitol redukuje Komenský v podstatě stejně jako v předchozím Izaiášově proroctví. V 39. kapitole vypouští pasáž o dobytí Jeruzaléma, odvolává se na 4. Král. 25, a v záležitosti obsahově v podstatě stejné se odvolává na 2. Král. 24 a 25 v poslední (52.) kapitole, místo jejichž 34 veršů podává pouze stručnou charakteristiku. Při redukci textu se nezřídka ztrácejí umělecky cenné pasáže, když např. Komenský uzavírá 15. kapitolu slovy „Nebo sem s tebou“ místo kralického „Nebo já jsem s tebou, abych tě vysvobodil a vytrhoval, dí Hospodin, vytrhnu tě zajisté z rukou nešlechtníkův a vykoupím tě z ruky násilníkův“ (s. 135b). — Následuje „Pláč Jeremiášů“ o pěti kapitolách, v kterých Komenský zachovává podstatné části kralického nářku Jeremiášova nad zpusťšením Jeruzaléma a nad lidskými útrapami, prodchnutého oddanou Jeremiášovou důvěrou v boží milosrdenství.

Také Proroctví Ezechiela je v Manualníku uvedeno jinou charakteristikou proroka a rozdělení jeho proroctví než v KB. Vztah k jejímu textu se mění v posledních devíti kapitolách (40.—48.), z nichž je podán pouze obsah. Komenský asi po nové úvaze o těchto kapitolách si uvědomil význam 47. kapitoly, a proto z ní zařadil necelou polovinu zestručnělého textu, v němž pojednává o Ezechielově vldění vody v chrámu, které bylo obrazem darů Ducha sv. budoucí církvi. Takový povzbuzující obraz nemohl jistě Komenský opomenout.

Po stručném, od KB odlišném úvodu o Proroctví Daniela čteme v Manualníku v nevelkém zestručnění všech 12 kapitol. V době Komenského byly stále živé jednak svými didaktickorevelačními, jednak svými epickými pasážemi. Didaxe i revelace vycházely zejména z Danielova výkladu snů (2. kap.), kterým se už dlouho předtím ospravedlňovaly snáše a podobná tvorba, epika zase těžila z vypravování o třech mládencích

v peci ohnivé (3. kap.), o potrestání pyšného Nabuchodonozora (4. kap.),¹⁶ o rouhání krále Baltazara i o Danielově výkladu nejasných slov na stěně jeho paláce (5. kap.) a o Danielovi v jámě lvové (6. kap.). Celá Kniha Daniela proroka pak vyústovala v naději strádajícímu lidu, což Komenský také převzal, jistě pro povzbuzení svých souvěrců v exilu.

Komenský přistupuje v podstatě stejně (tj. odlišný úvod a po něm kapitoly s redukováným textem KB) k dalším rozsahově nevelkým knihám prorockým: k Ozeášovi o 14 kapitolách, k Joelovi o 3 kapitolách, k Amosovi o 9 kapitolách, k Abdiášovi o jediné kapitole, k Jonášovi o 4 kapitolách (výrazně epických a pro tehdejší literaturu tematicky stále podnětných), k Micheášovi o 7 kapitolách, k Náhumovi o 3 kapitolách, k Abakukovi o 3 kapitolách, k Sofoniášovi o 3 kapitolách, k Aggeovi o 2 kapitolách, k Zachariášovi o 14 kapitolách a k Malachiášovi o 4 kapitolách. K redukci těchto prococtví pomáhá Komenskému někdy rozsáhlý poznámkový aparát KB, vedoucí ho např. k odkazu na Izaiáše, jímž nahrazuje první tři verše 4. kapitoly Micheášova prococtví.

Celkově lze říci, že kromě výše uvedeného a zdůvodněného vypuštění několika kapitol respektoval Komenský text 4. dílu KB, který ovšem s ohledem na rozsah a předpokládanou funkci Manualníku dosti zestručňoval, ale vždy se zřením k obsahu a smyslu textu. V porovnání s předchozími třemi díly KB je postup Komenského u čtvrtého dílu vlastně jednolitý, chybí zde ta různorodost postupů typických pro jeho vztah k prvními třemi díly KB. Je tomu tak patrně proto, že i materiál 4. dílu byl žánrově jednolitý, a zároveň jednoznačný byl osobní poměr Komenského k prococtvím a revelacím. Věřil bezmezně jim i jejich soudobým tvůrcům (srov. prococtví Kryštofa Kottera a Kristiny Poniatowské i revelace Mikuláše Drabíka) a vydával je (srov. Lux in tenebris z r. 1657 a Lux e tenebris z r. 1665), případně vysvětloval (srov. Historia revelationum z r. 1659), protože za strašné třicetileté války i po nespravedlivém vestfálském míru živily jeho touhu v návrat do vlasti a jeho (ovšem nikoli pouze jeho) chilistickou víru ve spravedlivé vyřešení všech problémů — nejen náboženských, ale i národních a sociálních.

Přejdeme-li nyní k otázce využití 5. dílu KB v Manualníku, musíme už na první pohled jen z rozsahového hlediska předpokládat, že Komenský zde provede vůbec největší zestručnění starozákonního textu. 848 stran 4. dílu KB se v Manualníku vešlo v redukované formě na 193 stran (s. 386—579), kdežto 588 stran 5. dílu KB je zredukováno na 43 stran (s. 580—623) Komenského výtahu z bible. Hlavní důvod je nutno vidět v tom, že tato část bible obsahuje *Knihy apokryfů*, tj. „knihy ne od proroků z nadchnutí božího psané, ale od jiných pobožných složené aneb z knih prorockých vybrané“. Tak Komenský lapidárně na straně 580 vysvětluje Apocrypha v duchu předmluvy k 5. dílu KB, kde se s odkazy na teologické autority vymezuje rozdíl mezi biblickými knihami kano-nickými a apokryfními.

Provedeme-li textovou komparaci, dojdeme k těmto zjištěním: Na rozdíl od Knih proroků nejsou zde všechny knihy napřed stručně cha-

¹⁶ Srovnání je zde poněkud ztíženo chybným číslováním veršů 3. kapitoly v Kralické bibli (l. 306a—b) a posunutím o tři verše ve 4. kapitole Manualníku (s. 530—532).

rakterizovány, pouze jejich menší část. Uměřené zestručňovací metodě Knih proroků se nejvíce přibližuje *Knih Tobíáš*, *Modlitba Manasesova*, *Knih Judit*, *Knih Moudrosti a Ecclesiasticus*. U *Tobíáše* a *Judit* (v nichž však Komenský sahá někdy k převyprávění obsahu, např. veskrze v 1. kapitole obou knih) lze to odůvodnit epickou dominantou, často využívanou v epice i dramatice,¹⁷ u *Modlitby Manasesovy* lyrickým laděním a možností praktického využití (zvláště v pastorační činnosti) analogie mezi babylónským zajetím a nehostinným vyhnáním a u posledních dvou knih *Starého zákona* didaktickým zaměřením, často využívaným ve výchově mládeže i dospělých k moudrosti a ke ctnosti a k harmonickým mezilidským vztahům, ve vybídnutích vrchnostem ke spravedlnosti apod. I zde se však setkáváme s obrovskou redukcí, např. v 17. a 19. kapitole *Knih moudrosti* na jediný verš nebo v 18. kapitole téže knihy pouze na záhlavní sumičku, podobně i v *Ecclesiasticu*, jak svědčí zejména jeho kapitoly 44 až 50.

Charakteristiku kapitoly se stručnými texty jiných kapitol kombinuje Komenský v *Knize Báruch* (charakteristika v 1., 2. a 5. kapitole, několik vybraných veršů v kap. 3., 4. a 6.) a ve *Čtvrté knize Ezdrášově*, kde navíc používá obou postupů uvnitř některých kapitol. Totéž v podstatě platí o *Přídavcích k Danielovi*, které v předloze obsahují úvod o 90 verších a dvě kapitoly (13. a 14.), kdežto Komenský má místo úvodu pouze jednovětnou charakteristiku přídavků, poté několik veršů z 13. kapitoly vystihujících fabuli — v umění často zpracovávanou — o *Zuzaně* a pak jednovětný obsah 14. kapitoly. Vynechán je text *Třetí knihy Ezdrášovy*, v originále rozložený na l. 55b—78a, s jejímiž devíti kapitolami se Komenský vyrovnává poznámkou: „Všecka jest z *Knih královských*, *Paralipomenon*, *Ezdráše* a *Nehemiáše* sebraná, kromě té historie o pohádce tří mládenců (v kapitole 3. a 4.): Co by nejsilnějšího bylo? Z nich jeden víno, druhý krále, třetí (*Zorobábel*) ženy a pravdu vychvaloval etc.“¹⁸

Přídavkové k Ester jsou v *Manualníku* změněny na jakýsi konspekt, tj. s výjimkou 14. kapitoly (obsahující *Modlitbu Ester*, resp. u Komenského přeštručný výtah z ní) jsou příslušné kapitoly (tj. 10. až 13. a 15. i 16.) jednovětně charakterizovány. To je se zřetelem k výše uvedeným epicky zaměřeným starozákonním knihám překvapující, protože i látka o *Ester* byla literárně velmi vděčná. Stručné charakteristiky kapitol převažují také u tří *Knih Machabejských*, což lze vysvětlit snahou po maximální úspornosti, neboť z těchto knih bylo možno čerpat analogie k útrapám exulantů i útěchy, výzvy a povzbudivá hesla. Právě aspoň některé takové verše Komenský ze své kralické předlohy přebírá, např. v *Knize Machabejské* druhé verše 50, 61 až 63 druhé kapitoly, verš 19 třetí kapitoly, verš 62 páté kapitoly a v *Knize Machabejské* třetí verše 12 až 14 a 26 šesté kapitoly, verše 5, 6, 9, 11, 14 aj. sedmé kapitoly, verš 23 osmé kapitoly a verš 15 třinácté kapitoly.

¹⁷ Srov. např. v naší literatuře dramatické zpracování látky o *Juditě* *Mikulášem Konáčem* z *Hodíškova* (1547) a *Mikulášem Vránou* *Litomyšlským* (1605) nebo drama *Tobíáš* od *Pavla Kyrmežera* (1581); srov. *Milan Kopecký, Pokrokové tendence v české literatuře od konce husitství do Bílé hory*, Brno 1979, s. 107n.

¹⁸ *Man.*, s. 590.

Při komparaci Manualníku s 5. dílem Kralické bible, event. s odpovídajícím textem kterékoli ze dvou jednodílek, nabýváme dojmu, že Komenský spěchá apokryfními knihami k ukončení svého výtahu ze Starého zákona, aby mohl už jiným způsobem přistoupit k Novému zákonu.

V jeho čele stojí samozřejmě čtyři *evangelia*. Žádné z nich není uvedeno informativním textem, který by využíval kralického úvodu. Brzy zjistíme dominantní rys úpravy Komenského, totiž vynechávání toho, co už je řečeno na jiném místě čtveroevangella. Dalo by se proto předpokládat, že nejuplněnější bude první, tj. Matoušovo evangelium a že shodné motivy v něm vyjádřené se už nebudou vyskytovat v dalších evangeliích, ale skutečnost je jiná. Ze tří synoptických evangelií utrpělo redukcí nejméně Lukášovo, kdežto Matoušovo a ještě větší měrou Markovo evangelium bylo zestručněno.

Nejvíce odkazů na jiná evangelia se nachází v Markovi, výjimku tvoří jen poslední (16.) kapitola, jistě pro svou tematiku Kristova vzkříšení a nanebevstoupení. V 1. kapitole zaznamenává Komenský ze 45 veršů většinou zredukovaně jen verše 1, 2, 21, 23 až 27, 35 až 39, jinak odkazuje šestkrát na Matouše. Dokonce některé kapitoly se skládají jen z odkazů, srov. s. 671: Kapitola II. Šlakovitý; Matouš; půst; pán soboty. — O uzdravení šlaku, viz Matouš 9, 2. O povolání Matouše, Matouš 9, 9. O postu, Matouš 9, 14. O sobotě, Matouš 12, 1. Totéž platí pro Markovu kapitolu 5, 11 a 13. Několik odkazů s několika zestručněnými verši najdeme ve 4. kapitole, sumičky 14. a 15. kapitoly upozorňují na touž tematiku, jaká je v Matoušovi, kterou rozšiřují několika Markovými verši. Několika odkazy na Matouše a jedním na Jana jsou zarámovány verše Markovy 6. kapitoly, odkazem na Matouše a dvěma odkazy na Lukáše je zarámována 10. kapitola. Odkazy na Matouše nahrazují prvních 30 veršů 7. Markovy kapitoly, prvních 13 veršů jeho 9. kapitoly, prvních 12 veršů jeho 10. kapitoly a prvních 40 veršů jeho 12. kapitoly.

V Komenského textu Lukášova evangelia najdeme poměrně malý počet odkazů na jiná evangelia v kapitolách 1, 2, 10, 11, 13 až 16, 23 a 24 (tyto dvě poslední jako vůbec poslední kapitoly Lukášova evangelia vyprávějí o Kristově utrpení a umučení a o jeho vzkříšení a nanebevstoupení). Maximální redukcí nacházíme ve 3. kap., srov. s. 684: Kapitola III. Práce Jana Křtitele; křest a rod Kristův. Viz Matouš 3. 1. — Verš 23. Ježíš pak počínal býti jako ve třicítí letech, jakž domnín byl syn Jozefovův, kterýž byl syn Héli, kterýž byl Matatův etc. (až po Adama). Redukcí této kapitoly o 38 verších lze vysvětlit faktem, že obsahuje Ježíšův rodopis, pro čtenáře už málo přitažlivý. — Lukášova 20. kapitola je složena pouze ze sumičky a z odkazů, viz s. 706: Kapitola XX. O křtu Janovu; podobenství o pronajaté vinici; otázka o dani; o vzkříšení; o Kristu; výstraha před farizeji. — Viz Matouš 21, 23 etc. O vinici, v též verš 33 etc. O dani, Matouš 22, 15 etc. O vzkříšení, v též verš 23. O Kristu, Matouš 22, 41. Výstraha, Matouš 23, 5, 14. To je samozřejmě z hlediska funkce Manualníku účelné, přičemž Komenský dbal na to, aby uvedená témata se na příslušných místech skutečně nacházela a nebyla omylem vypuštěna.

V Janově evangeliu projevuje Komenský velkou úctu k biblické verzi, ostatně toto evangelium má do značné míry specifické zaměření s důrazem na Kristovo božství a poměrně málo se námětově kryje se synoptickými evangelií. Proto může být v Manualníku méně odkazů na jiná evan-

gelia než v předchozím novozákonním textu, přičemž vlastní text nedovoluje ani větší redukce pro svou motivickou jedinečnost. Přesto i v něm najdeme několik odkazů, srov. v 6. kapitole místo veršů 16n. o procházení Ježíše po moři odkaz na Matouše 14, 22 nebo v 12. kapitole místo 8. verše odkaz na Matouše 26, 11 a dvakrát odkaz na Izaiáše. Stejně jako u Matouše (26. a 27. kap.) se pašije podávají ve dvou nadpisem spojených kapitolách (18. a 19.), i když vnitřně od sebe oddělených. Janovo evangelium pak končí 21. kapitolou, poněkud zestručňující kralickou předlohu a namnoze odtud doslovně přejatou.

Skutkové svatých apoštolů začínají v Manualníku velmi stručnou charakteristikou, nepřevzatou z BK. Věřoucné a dokumentární pojetí Skutků vedlo Komenského k jejich poměrně mírné redukci. Ta je v podstatě srovnatelná s redukcí evangelia Lukášova — ostatně Lukášovi toto dílo křesťanská tradice připisovala (Komenský o jeho autorství ve svém úvodu nepochybuje) a Skutky tvořily původně s Lukášovým evangeliem celistvost. Na rozdíl od něho nejsou však v Komenského verzi Skutků tak četné odkazy na jiné biblické texty.

Kromě drobných vynechávek textu najdeme v Manualníku dvě vynechávky většího rozsahu: V 7. kapitole je vypuštěna pasáž mezi verši 2 až 50, obsahující Štěpánovu odpověď nepřátelům. I bez ní je zachována představa o Štěpánově neohroženosti a mučednictví, vypustku lze však vysvětlit i tím, že řeč podává výklad vývoje vztahu Židů k Bohu, který čtenář poznal už z knih Starého zákona. Dále je vynechána Petrova řeč v 5. až 16. verši 11. kapitoly, určitě proto, že s jejím obsahem seznamuje už předchozí kapitola Skutků (10, 9n.).

Drobné vynechávky jsou zde — stejně jako v předchozích částech Manualníku — dvojího typu: buď se vynechávají celé verše či několik veršů, nebo jejich části. Zpravidla jde o vynechání topografických údajů (srov. 13, 13), nikoli však pojmenování míst působení apoštolů, vynechávají se i formulace vyplývající z předchozího podání, často též citáty z jiných knih biblických, přičemž tyto citáty jsou pak suplovány příslušnými odkazy. Srov. např. ve 2. kapitole (s. 747): 16. Ale totoť jest, což předpovědino jest skrze proroka Joele. (Viz Joel 2, v. 28 do konce.) [...] 25. Nebo David praví o něm: Spatřoval jsem Pána před sebou vždycky, nebo jest mi po pravici, abych se nepohnul. (Žalm 16, v. 9, 10, 11.) — Podobně je tomu v 8. kapitole u verše 32 s odkazem na Izaiáše 53, 7. 8, v 15. kap., v. 16—17 s odkazem na Amose 9, 11.12, ve 22. kap., v. 6—16 s odkazem na 9. kapitolu Skutků, v. 2—18 (tj. na Man. s. 755—756) apod.

Redukcí vznikají nezřídka elipsy, jež jsou většinou z hlediska základního autorova záměru účelné (např. vynechává se formulace o návratu apoštolů ve 12, 25), někdy však vedou, jak jsme si uvědomili už dříve, k nejasnostem, srov. 4, 36—37; BK 221a—b: Jozes pak, kterýž přijmí měl od apoštolů Barnabáš (což se vykládá „syn utěšení“), z pokolení levitského, z Cypru rodem, 37. měv pole, prodal je a přinesl peníze a položil k nohám apoštolským. // Man. 751: 36. I Jozes —. 37. — Místy vyúsťuje snaha Komenského po stručnosti ve formulaci pouhé teze, srov. např. 3, 25—26: BK 219b: 25. Vy jste synové proroků a úmluvy, kterouž učinil Bůh s otci našimi, řka Abrahamovi: V semeni tvém požehnány budou všechny čeledi země. 26. Vám nejprvé Bůh, vzbudiv syna svého Ježíše, poslal ho dobrořečícího vám, aby se jeden každý z vás odvrátil od ne-

pravostí svých. // Man. 749: 25. Vy jste synové proroků a úmluvy — o zaslíbeném semeni — 26. — Na takových místech dostává Manualník charakter jakéhosi konspektu. Redukce Komenského se však nikde nedotýká merita Skutků apoštolských, tj. působení apoštolů a zejména sv. Pavla v době konstituování první křesťanské společnosti.

V následujícím oddíle *epištol* se na začátku jednotlivých celků nachází stručná charakteristika a instruktivní schéma kompozice příslušných epištol, což v některých případech odpovídá obšírnějším úvodům v Kralické biblí. K jejímu textu přistupuje Komenský v podstatě stejně jako u Skutků apoštolských. Jeden rys je tu však specifický: snaha po stručnosti vede k setření charakteristického formálního rysu epistolografie, neboť se často vynechávají úvodní a závěrečné formule. Komenský si jistě byl vědom jejich stereotypnosti. Podávají totiž zpravidla oslovení, pozdravy přímé i zprostředkované apod., bez nichž se meritorní text obešel. Jako příklad může sloužit poslední (16.) kapitola Pavlovy epištolky k Římanům, kde je vynecháno jak prvních 15 veršů s Pavlovými pozdravy řadě jmenovaných křesťanů, tak posledních 7 veršů se jmény těch, kteří adresáty pozdravují. Někdy zůstane z rámcové formule jen fragment, srov. v 1. kap. První epištolky sv. Petra: BK 446a: Petr, apoštol Ježíše Krista, příchozím rozptýleným v Pontu, Galacii, Kappadocii, v Azii a v Bitynii, 2. vyvoleným podle předzvědění Boha Otce, v posvěcení Ducha svatého, ku poslušenství a skropení krví Ježíše Krista: Milost vám a pokoj rozmnožen buď. // Man. 867: Petr apoštol — příchozím rozptýleným —. Vidíme, že Komenskému nešlo o čistotu žánru, nýbrž o prospěšnost obsahu.

Přijmeme-li toto jeho východisko, zjistíme zachování všeho podstatného, co řešila prvotní církev, ať šlo o problematiku věroučnou, nebo mravoučnou či organizační. Navíc chtěl Komenský svou redukcí co nejmírněji postihnout pasáže s aktuálním dosahem sociálním, jako byla z Pavlovy epištolky k Římanům kapitola 13 o povinnostech vrchností a poddaných, a také s dosahem věroučným, jako byla v 1. Pavlově epištole ke Korintánům kapitola 11, verše 22—31, kde se určuje řád při modlitbě a večeři Páně, a dále chtěl Komenský zachovat pasáže, které mohly povzbuzovat rozptýlené bratry v protivěnstvích exilu, třeba z 11. a 12. kapitoly 2. Pavlova listu ke Korintánům. Naopak poměrně značně byly zredukovány dvě kapitoly: poslední (4.) kapitola Pavlovy epištolky ke Kolo-senským, kde je kromě rámcových částí vypuštěna výzva k modlitbě, a 8. kapitola Pavlovy epištolky k Židům, kde je s odkazem na Jeremiáše 31, 31n. vynechána pasáž o zvetšení staré a ustanovení nové smlouvy.

Komenský se asi nerad vzdával formulací obrazně vyjádřených, které se při zaměření na věcné sdělení nejvíce nabízely k vynechání. Problém někdy řeší tak, že ze dvou nebo více stejnorodých metafor ponechá aspoň jednu, srov. v 3. kapitole Epištolky svatého Jakuba: BK 442a: 11. Zdaliž studnice jedním pramenem vydává sladkou i hořkou vodu? 12. Zdaliž může, bratří moji, fíkový strom nésti olivky aneb vinný kmen fíky? Takť žádná studnice slané i sladké vody vydávati nemůže. // Man. 865: 11. Zdali studnice jedním pramenem vydává sladkost i hořkost? — Jindy Komenský aspoň krásný příměr naznačí s příslušným odkazem, např. v První epištole sv. Petra I, 24: Man. 867: 24. Nebo všelké tělo jest tráva

— (Izaiáš 40, 6.7.8). To pak jest to slovo, kteréž zvěstováno jest vám. (Příslušné místo je v Manualníku předtím na s. 412.)

Poslední část Nového zákona, *Zjevení svatého Jana*, zahájil Komenský jejím rozdělením, odlišným od Bible kralické. Poté zachovává všechny meritorní rysy obsahu i apokalyptického žánru. Ten byl Komenskému stejně jako starozákonní Knihy proroků blízký svým symbolickým vizionářstvím. Komenský věřil slepě proroctvím, vizím a revelacím, jak svědčí nejen fakta biografická, ale i literární, jež jsme uvedli už v souvislosti s Knihami proroků. Jeho víra či spíše pověra je ovšem vysvětlitelná z osobních a dobových okolností i z touhy Komenského po návratu do vlasti a spravedlivém vyřešení všech otázek rodného národa. Ve *Zjevení* zachovává proto všechny symbolické údaje věcné, smyslové, číselné aj., v nichž viděl zašifrovanou skutečnost nejen někdejší, ale i soudobou: jako křesťaně vedení Kristem zvítězili přes všechny hrůzy a perzekuce nad Šelmou pohanské římské říše, tak bude poražena i Šelma současnosti — habsburská říše, jejíž zničení povede zároveň k nastolení božího práva a sociální spravedlnosti ve vlasti Komenského.

Drobné vynechávky textu Apokalypsy a jeho zestručnění neubírají nic z této úchvatné vize lidského utrpení i naděje. Zestručnění a redukce jsou zpravidla pochopitelné a vysvětlitelné. Tak např. končí-li 2. a 3. kapitola stejným veršem „Kdo má uši, slyš, co Duch praví církvím“, může Komenský v jednom případě zkrátit (v 2, 29, i když bychom to spíše předpokládali v 3, 22) na „Kdo má uši, slyš!“ — V 9. kapitole může vynechat 21. verš, konkretizující skutky (vraždy, travičství, smilstvo, krádeže), z nichž hříšníci nečinili pokání, protože to je v Manualníku vyjádřeno těsně předtím (v 9,20). — V 11. kapitole vynechává z posledního [19.] verše výčet hrozných úkazů (blýskání a hromobití, zemětřesení a krupobití), neboť jsou uváděny jinde. — V 18. kapitole jsou vynechány verše 12 až 19, protože se v nich rozvádí formulace z 11. verše o zkáze kupců-zbohatlíků. — Poetické závěrečné verše (22. až 24.) téže kapitoly musly ustoupit jako nadbytečné obrazné dokreslení katastrofy nešlechtného Babylónu. — Nadbytečné, ovšem z hlediska Manualníku, se mohly jevit i eschatologicky nadějně verše 16 a 17 poslední (22.) kapitoly Apokalypsy, v nichž se zmnožovaly přísliby boží pomoci.

O Komenského úpravě Nového zákona v Manualníku lze říci, že v podstatě používal všech postupů, které jsme zjistili u Starého zákona, avšak novozákonní text redukoval mnohem méně než text starozákonní. Bylo to dáno už velkou autoritou Nového zákona v křesťanských církvích a pochopitelným věroučným upřednostněním před Starým zákonem. Z hlediska Manualníku jako spisu usilujícího o vystižení merita věci musel být novozákonní text respektován proto, že v porovnání se Starým zákonem obsahoval mnohem méně pasáží historických anebo vyjadřujících těsně sepětí s ekonomicko-sociálními poměry své doby, jež byly v době Komenského po stránce věcné, výrobní a kulturní zcela překonány. Mezi Komenského vztahem k jednotlivým částem Nového zákona jsou ovšem rozdíly. K poměrně značným úpravám mohl sáhnout v synoptických evangeliích, zvláště tam, kde podávají shodnou tematiku, kterou Komenský zpravidla zaznamenává jen v jednom evangeliu, kdežto v dalších evangeliích se omezuje na odkaz anebo příslušnou pasáž vůbec přechází. Nejvíce zestručněno je z evangelií vůbec nejstručnější Markovo,

specificky zaměřené Janovo evangelium nepodléhalo větším redukčím. Platí to víceméně i pro další novozákonní text. Zestručňování epištol se vztahovalo zvláště na rámcové části, kdežto žánr Apokalypsy je respektován a také její text je hodně přejímán. Avšak přes různorodou motivaci redukci nebyl v žádné části Nového zákona narušen obsah sdělení, o který šlo především. Komenský jako upravovatel kralického textu je svědčivým citlivým pokračovatelem v monumentálním díle kralické biblické družiny a v českém biblickém snažení vůbec.

Manualníkem se uzavírá jedna epocha českého vztahu k bibli jako knize považované do té doby za „knihu knih“. Tato epocha se táhne od cyrilometodějských překladů částí bible z 9. století přes několik úplných překladů rukopisných ze 14. a 15. století až k biblím tištěným od konce 15. století po naši současnost. Chceme-li načrtnout linii tištěných biblí do vzniku Manualníku, musíme uvést nejdříve dvě prvotiskové bible: tzv. Pražskou (vyšla z tiskárny Jana Kampa) z r. 1488 a tzv. Kutnohorskou (z tiskárny Martina z Tišnova) z r. 1489. V Benátkách byla Petrem Lichtensteinem vytištěna r. 1506 tzv. Benátská bible, jejíž tvůrci znali obě prvotiskové bible, ale přebírali především text Kutnohorské bible. V letech 1529 a 1537 následovala dvě vydání tzv. Bible Severýnovy (konvenčně pojmenovávané podle pražského tiskaře Pavla Severýna z Kapí Hory) a po nich tzv. Bible norimberská z r. 1540. Vydavatelé jmenovaných biblí předpokládali jejich fungování v celé české společnosti, v níž ovšem měli početní převahu utrakvisté. To platí i pro další bibli, kde se však už projevil některé výsledky luterské exegeze. Jde o pětkrát vydanou tzv. Bibli Melantrichovu: první vydání vyšlo v Praze r. 1549 ještě v tiskárně Bartoloměje Netolického (proto bývá nazývána též Bible Netolického) společným nákladem B. Netolického a J. Melantricha; další vydání pocházejí už z tiskárny Melantrichovy, a to 2. vyd. z let 1556—1557, 3. vyd. 1560—1561, 4. vyd. 1570 a 5. vyd. 1577. Dvě léta poté vychází z ilegální tiskárny českých bratří v Kralicích nad Oslavou první díl Biblí české, její další díly byly pak vytištěny v letech 1580, 1582, 1587, 1588 a 1594. Šlo o biblický text bohatě komentovaný, který sám o sobě vyšel ještě ve dvou jednoduchých biblích v roce 1596 a 1613. V témže roce jako druhá jednodílka vyšla i tzv. Bible Samuela Adama z Veleslavína, pořízená vnukem Jiřího Melantricha z Aventýnu, s jehož edicí z roku 1570 a 1577 se Samuelova bible z r. 1613 shoduje textově i typově. Náš přehled vyúsťuje ve zjištění, že pro českou kulturu před Bílou horou jsou z tištěných biblí nejdůležitější ty, které vyšly z tiskárny melantrišsko-veleslavínské a z tiskárny kralické. Komenský používal asi nejvíce obou posledních vydání, vytištěných v obou podnicích shodně v roce 1613, tj. necelých deset let před vznikem Manualníku.

Na závěr textologického rozboru Manualníku lze konstatovat, že Komenského při úpravách biblického textu vedl především zřetel k jeho významové stránce a k jeho funkčnosti u předpokládaných uživatelů. Těmi byli po exilu rozptýlení příslušníci Jednoty bratrské — podle Komenského psanci pro slovo boží, jimž Manualník měl být štítem jejich víry, poutníci světem, jimž měl být holí jejich naděje, tedy veškerým vlastnictvím.¹⁹ Z našich výkladů jistě vystoupily charakteristické rysy

¹⁹ Srov. *Epistula ad Montanum*, DJAK 1, Praha 1969, s. 24.

Komenského adaptační metody. Rozsáhlejší dokumentace by dokázala, že znění Komenského se nezávidka neshoduje s žádnou z jeho předloh, že tedy Komenský nejednou upravoval podle paměti, jež byla občas závidem jeho citací i v jiných spisech. To je pochopitelné u biblického filozofa, který svým dílem chce pomáhat svým souvrcím a zároveň předcházet oslabení náboženského chápání svata, ulovka prodchnutého hlubokým biblismem, biblismem kralické šestidílký i obou jednodílek,²⁰ z nichž šestidílký zaujímá klíové postavení v české kulturní historii, v typografii, v literárním i jazykovém vývoji. V Bibli kralické vyvrcholil český humanistický kriticismus spolu s cílev domým úsilím o popularizaci humanisticko-reformačních v domostí. Manuálník Komenského zůstává ušlechtilým projevem těchto tendencí v kultu českých protestantů a posléze exulantů.

²⁰ Viz podrobněji ve studii Stanislava Soufky *Komenský a Bible kralická. Bible a český národ*, Brno 1935, s. 90—113.